

ILONA DUȚĂ

ILONA DUȚĂ

Lux și agonie în Roma decadentă.

Nașterea tragediei în spiritul epocii

**EDITURA UNIVERSITARIA
CRAIOVA, 2024**

Referenți științifici:

Conf.univ.dr. Valy CEIA

Prof.univ.dr. Cecilia Mihaela POPESCU

Copyright © 2024 Editura Universitaria

Toate drepturile sunt rezervate Editurii Universitaria

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

DUȚĂ, ILONA

**Lux și agonie în Roma decadentă : nașterea tragediei în
spiritul epocii / Ilona Duță. - Craiova : Universitaria, 2024**

ISBN 978-606-14-2095-7

008

82.09

© 2024 by Editura Universitaria

Această carte este protejată prin copyright. Reproducerea integrală sau parțială, multiplicarea prin orice mijloace și sub orice formă, cum ar fi xeroxarea, scanarea, transpunerea în format electronic sau audio, punerea la dispoziția publică, inclusiv prin internet sau prin rețelele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informațiilor, cu scop comercial sau gratuit, precum și alte fapte similare săvârșite fără permisiunea scrisă a deținătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislației cu privire la protecția proprietății intelectuale și se pedepsesc penal și/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

Privire (de)asupra¹

Ianus bifrons, cu o față etalată triumfalist în iradierea opulenței și luxului, dar cu cealaltă aplecată melancolic în destrămare, lumea romană imperială este un *mixtum compositum* în care codurile culturale intră într-un proces de metamorfoză deopotrivă spectaculos și interogativ, de rafinare formală și incertitudine existențială generatoare de anxietăți; căci, pe măsură ce strălucirea halucinează, se adâncește neliniștea pierderii unor repere reale, a vechilor cadre de ordine civică susținute de cultul republican al Cetății. În această mișcare generalizată de derivă, a alunecării decadente de la polul unicității la cel al multiplicității, apar fenomene estetice corelative dezintegrării corpului comunitar în favoarea germinării de substanță psihică, subiectivă prin intermediul elegiei erotice și al tragediei. Ambele centrate pe o poetică a *agon*-ului (dezbaterea elegiacă și dezbaterea tragică), aceste genuri devin un fel de matrice capabilă să geseze individualitatea, interioritatea, subiectivitatea prin angajarea corpului într-un travaliu soldat cu secreția trăirii problematizate și asumate. Dacă elegia erotică face posibilă descoperirea jocului emoțional cu celălalt (printr-un vertij de agonii și triumfuri), tragedia afirmată prin geniul lui Seneca face din trăire destin, o mașinărie internă declanșată și calibrată pe mașinăria externă a

¹ Majoritatea textelor din prezentul volum reprezintă varianta revizuită a unor studii publicate în reviste de specialitate; acestea au fost prelucrate și integrate în structura volumului.

conjuncturilor. Probată și sondată permanent în turnura tragică a propriei vieți, urzeala psihică a tragicului senecan este un prag către abisul sufletului uman (similar plonjonului augustinian sau dostoevskian), respectiv un reflex al căderii din garanția comunității în insecuritatea negocierilor personale, a strategiilor de poziționare în raport cu puterea imperială. Magistru al împăratului Nero, angrenat în jocul complicat al puterii și al histrionismului care îi acaparează elevul introiectând modelul unei lumi carnavalești, Seneca sfârșește tragic, devorat de nisipurile mișcătoare ale degringoladei imperiale (abisul dionisiac al nebuniei și măștii), ca și cum ar împlini sacrificiul înțelepciunii pe altarul iraționalului pur. Dincolo, însă, de dramatism, agonie, *agon*, romanele sfârșitului antichității latine supun dezintegrarea decadentă romană unor ritualuri narative de trecere cu suflu revitalizant, povești cu final deschis altor geneze culturale.

I. Jocul diferenței în lumea decadentă romană

1.1 Deplasarea axei romane de la Republică la Imperiu

Trecerea de la Republică la Imperiu a constituit un fenomen cu implicații majore la nivel instituțional și mentalitar în lumea romană. Expansiunea teritorială și diversificarea culturală prin asimilarea de noi populații determină o reconfigurare a câmpului puterii (*imperium*) care, pe măsură ce realitățile devin tot mai complexe iar relațiile cu alteritatea tot mai greu de gestionat, tinde să se concentreze într-o formulă centralizatoare. Tensiunilor centrifuge resimțite la nivel social li se contrapune o proiecție centripetă, unificatoare la polul instituțional al guvernării, ca și cum toate incertitudinile acestei lumi s-ar aplană sub un astfel de aparat de control (în acest sens, politica augustană evoluează sub conceptul pacificării – *pax romana*). Un abil mecanism de camuflare a noilor pârgșii instituționale sub vechile veșminte republicane pregătesc transformări mentalitare profunde în lumea romană, generând un peisaj palimpsestic, prin recursul la deghizare și mască.

1.1.1 Idealul republican al solidarității corpului civic

Consolidată treptat, după abolirea regalității, printr-un reglaj instituțional consecvent, cu reflexe în spațiul mentalitar (fiecare reglementare instituțională proiectând ziduri de incintă imagine în reprezentarea Cetății), Republica romană devine

structura centrală, idealul de guvernare la care poporul acesta cu vocația libertății (*libertas*) s-a raportat mereu, chiar și atunci când se estompează și se transformă odată cu trecerea spre formula imperială. Conștiința apartenenței la un oraș-stat, a solidarității civice în jurul bunului public (*res publica*), s-a consolidat pe măsura creării unui eșafodaj de instituții și legi menite să apere libertățile civice, favorizând înfiriparea unei sintaxe sociale reglate de garantarea drepturilor cetățenilor, de unde și statutul de *libera res publica* atribuit modelului de guvernare din epoca de glorie republicană.

Pe urmele istoricului Salustiu, Eugen Cizek menționează etapele construcției politice a Republicii, proces început în forme subterane, latente, încă din perioada regalității: importanța zidului de incintă construit sub regalitatea etruscă pare să fi fost decisivă pentru constituirea unui model politic centralizat și a conștiinței apartenenței la o atare structură (înaintea unificării printr-un proiect arhitectonic, populația Romei era o mulțime / *multitudo* care devine astfel o comunitate solidară, trăind în interiorul unor ziduri comune); afirmarea unui senat activ (în timpul regalității etrusce, în raport cu sfatul părinților / *patres* instituit în timpul lui Romulus) a fost un resort esențial în coagularea ideii de stat („lucru public”, *res publica*); aureolând întreaga construcție, asocierea dintre *civitas* și *libertas* în perioada istorică a Republicii a transformat-o într-un ideal suprem pentru lumea romană. Din tot repertoriul axiologic republican, Cizek insistă asupra „libertății” ca meta-valoare fundamentală, un veritabil liant în procesul de sedimentare a modelului: „Oricum, am remarcat că, mai înainte, Salustiu, într-un fel, recunoscuse *civitas* ca aparținând epocii lui Romulus, dacă nu celei a troienilor, imigranți în Italia. Și alți autori

folosesc termenul *civitas* pentru Roma lui Romulus (Eutrop., 1, 2, 1). Oricum ar fi, Salustiu, în continuare, nu mai folosește niciodată cuvântul *civitas* pentru regalitate și îl rezervă pentru republică. Prin urmare, sfârșește prin a-și da seama de faptul că, în planul mentalităților, Roma nu a devenit o *civitas* în momentul când a avut un zid de incintă, ci când s-a bucurat de libertate și de republică.” (Cizek, 1998: 35)

Reprezentându-și patria ca o familie comună a cetățenilor (oglundirea celor două structuri, familială și statală, fiind o constantă mentalitară în perioada republicană) și regăsindu-și securitatea prin garantarea drepturilor și libertăților, omul roman a dezvoltat o proiecție organică, armonioasă asupra construcției republicane, reflectată în sistemul axiologic al epocii. Dacă, adăugată vechilor valori de *fides* și *pietas*, *libertas* devine piesa centrală a codului axiologic republican, o serie de valori de natură etică sau estetică rotunjesc într-o structură cosmoidală proiectul politic: „Dintre acestea am putea detașa „gravitatea” sau „seriosul” roman (*gravitas*), pe care deja am menționat-o, „spiritul econom” (*parcimonia*), „decența” (*pudiciția*), „ordinea clară”, chiar cristalină (*lucidus ordo*), „spiritul competitiv”, în fapt întrecerea, emulația pusă în joc pentru binele Cetății (*certamen*), dar desigur și „disciplina” (*disciplina*). Îngemănarea acestor valori, care în ochii „campionilor” Cetății formau un fel de „vistierie” axiologică sacră, echivala cu faimoasa „virtute romană” (*virtus Romana*).” (ibidem: 36). Ca un corolar, demnitatea (*dignitas*), prietenia (*amicitia*), gloria sau măreția sufletească (*magnitudo animi*) fac din lumea republicană un model de mare coeziune, centrat pe verticalitatea spiritului, securitate și libertate, model pe care romanii nu îl vor uita niciodată, evocându-l mai ales în

perioadele de restriște și criză. O atare constelație axiologică creată în jurul ideii de *libertas* este, însă, produsul unui proces de sedimentare instituțională complex, elaborat prin negocieri repetate între forțele sociale și politice specifice unei lumi configurate de la origini pe principiul federal; asocierea unor populații distincte ca profil etnic (latinii, sabinii, etruscii) a impus încă de la începuturi formule de negociere a puterii și de distribuire a privilegiilor. Astfel încât, instaurarea Republicii după alungarea regilor și crearea unui mecanism republican propriu-zis, cu valorile aferente, este rezultatul unui parcurs istoric sinuos.

Deși consemnată drept o revoluție care a răsturnat violent sistemul monarhic, instituirea unui nou regim guvernamental s-a produs prin recursul la formule de mediere în care reflexele autoritare monarhice se prelungesc și coexistă cu firavele instituții republicane. Personalități populare, marcante, care au inițiat și și-au asumat reformarea republicană a statului, au funcționat ca un fel de *Ianus bifrons* între modelul monarhic și cel republican (ambivalență simbolică necesară ritului politic de trecere): eliberator al Romei și republican intransigent, Brutus a exercitat, după alungarea Tarquinilor, o putere pe viață, de tip monarhic, și o autoritate deplină; tot o formă intermediară de putere a exercitat și succesorul său, Valerius Publicola, chiar dacă, în calitate de *magister populi*, după cum îl desemnează porecla, a inițiat importante legi republicane (precum legea privind dreptul de apel la adunarea poporului sau pe aceea care condamna cu fermitate orice încercare de reinstaurare a regalității); Porsenna din Clusium este, de asemenea, menționat (cf. Cizek, ibidem: 94) drept un personaj cu strategii politice mixte, pe de o parte exercitându-și puterea tiranic, pe de altă

parte înlesnind crearea mecanismelor instituționale republicane (el a instaurat regula colegialității conducătorilor obștii, adjuncții prin care era reprezentat la Roma fiind magistrați aleși pe un an, cu puterea de a se controla reciproc prin colegialitate). Ulterior, întărirea aparatului instituțional în detrimentul ascensiunii oricărei personalități care dobândise popularitate, ridicându-se deasupra corpului civic, devine principala pârghie de apărare a structurii republicane centrate pe idealul politic al libertății și solidarității cetățenilor, ideal exprimat prin formula cetatea și libertatea (*civitas libertasque*). În mod simetric, de altfel, începuturile Republicii au fost negociate prin desprinderea treptată de personalități tutelare și, apoi, prin interdicția fermă a inițiativelor personale cu risc de reinstalare a regalității, după cum, crizele care au zguduit regimul republican, aducându-i sfârșitul, stau sub semnul „misticiei șefului” (Bloch & Cousin, 1985: 313) capabil să coaguleze energiile populare transgresând instituțiile; ca un reprimat roman colectiv, figura autonomă a „șefului” este sistematic îndepărtată din scena politică și condamnată, pentru a reveni în cele din urmă în forță deschizând calea politicii imperiale.

Apogeul Republicii romane, după toate aceste poziționări în cadrul unor modele impure, hibride (adevărate rituri de trecere de la un model politic la altul), a fost atins prin crearea mecanismelor instituționale adecvate lărgirii drepturilor civice (diminuarea diferențelor esențiale dintre patricieni și plebei, de pildă, prin adoptarea unor prevederi legale care dădeau posibilitatea accederii plebei la consulat constituie o importantă cucerire a echităților cetățenești, în pofida claselor sociale, chiar dacă criteriul pecuniar semnalează o oligarhie patriciano-plebeeană). Echilibrarea puterilor în stat a consolidat

proiectul politic republican, contribuind decisiv la cristalizarea mentalităților în jurul idealului ciceronian al libertății Cetății și a membrilor săi, al echității mai presus de orice: poporul alege magistratii, judecă în apel, se pronunță asupra legilor luând parte activă la actul guvernării; senatul controlează finanțele și justiția, hotărăște liniile majore ale politicii externe, deliberază, datorită prestigiului său, asupra tuturor problemelor; magistratii pun în mișcare toate acțiunile practice, interne și externe, convoacă adunările poporului propunând legi spre aprobare.

O astfel de segmentare a puterii și de reglare a pârgghiilor sale instituționale a proiectat în mentalul politic și civic roman, dincolo de aparatul oligarhic, reprezentarea legalității și a garanției civice emblematice pentru lumea republicană. De altfel, însuși conceptul libertății romane (*libertas*) era legat de ideea de echitate și joc echilibrat al puterii, reflex mentalitar dobândit printr-o istorie a negocierilor federale prin care a funcționat încă de la origini poporul acesta cu rădăcini mixte: „Libertatea se insera într-o rânduială legală care implica respectarea legilor, „libertatea în cadrul legilor” (*libertas in legibus*, CIC. *Leg. Agr.*, 2, 102). O astfel de libertate excludea în egală măsură arbitrarul sau „regalitatea” (*regnum*), cât și demagogia. Ea presupunea, așadar, supunerea față de cadrul instituțional dat, în fapt supunerea de bunăvoie față de lege care era imaginată ca produsul deliberării colective. Romanii nu și-au reprezentat niciodată *libertas* ca rezultat al unui joc de demersuri individuale, sancționat de dreptul subiectiv la libertate – așa cum s-a întâmplat în secolul al XVIII-lea – ci, din contră, ca rod al echilibrului dintre puteri, pe care Polibiu îl atribuia constituției romane. Pentru roman, ea era rezultatul impactului său, fie el și limitat, cu legile cărora trebuia mai apoi să i se

supună. Această imagine a dispărut în vremea imperiului, când legile devin expresia voinței împăratului și când *libertas* nu mai înseamnă altceva decât motivație.” (Cizek, ibidem: 104)

Jocul echilibrat, mixt al puterilor în stat (implicând deopotrivă o componentă monarhică, o componentă aristocratică și o componentă democratică, populară) este evocat și de către Cicero în lucrarea *De Republica*, drept model ideal de guvernare: „Așa stând lucrurile, după părerea mea, dintre cele trei forme primitive de guvernământ, regalitatea e cu mult cea mai bună; dar și mai bună decât regalitatea va fi acea formă echilibrată rezultată din combinarea celor trei forme, cele mai bune, de stat. Căci e bine ca într-un stat să existe o putere supremă și regală; să existe o altă parte care să fie atribuită autorității cetățenilor de frunte și, de asemenea, anumite lucrări să fie lăsate la judecata și la voia mulțimii. Această întocmire prezintă mai întâi o mare egalitate de drepturi, de care oamenii liberi cu greu se pot lipsi mai multă vreme; are apoi stabilitate, fiindcă, pe de o parte, formele primitive despre care am vorbit se schimbă ușor în formele contrare degenerate, astfel încât din regalitate se naște tirania, din conducerea unei elite o clică și dintr-un regim popular învoluburare și haos, iar, pe de altă parte, fiindcă genurile înseși se schimbă des în genuri noi; acest lucru nu se întâmplă însă în această formă de guvernământ a noastră încheată și echilibrat combinată, fără mari defecte ale conducătorilor. Căci nu există motiv de schimbare acolo unde fiecare este solid plasat pe poziția lui și n-are unde să alunece sau să cadă.” (Cicero, *De Republica*, XLV). Reprezentarea ciceroniană a modelului republican de guvernare oferă descrierea cea mai exactă a mecanismelor și a rațiunilor de conservare a integrității corpului civic roman printr-o justă

distribuție a puterii în stat, astfel încât să poată fi evitată degenerarea în formele menționate; apărător ferm al republicii, strălucitul orator etalează modelul acesta într-un moment de criză instituțională profundă, semnalând primejdiile care pândesc lumea romană odată cu dezintegrarea modelului.

1.1.2 Calea imperială: ascensiunea liderului salvator

Dacă mecanismele construcției republicane s-au structurat și s-au conservat prin sistematice precauții cu privire la riscul centralizării puterii în mâinile unei personalități populare (propunând sancțiuni, lansând condamnări și anateme împotriva oricărui individ, fie el și patrician, care dobândise autoritate și prestigiu similare celor deținute de către monarh), destructurarea acestora în procesul trecerii la modelul guvernării imperiale prilejuiește tocmai emergența unor astfel de figuri conducătoare (percepute ca salvatoare), printr-o întoarcere a reprimatului politic republican.

Marcate de instabilitate, climatul epocii adâncește seisme preexistente, ținute cu greu sub control: conflictul dintre solidaritatea corpului civic și o individualitate autonomă cu aspirații monarhice slăbește în perioada crizei republicane, excedată de o diversificare a tensiunilor sociale și de înmulțirea breșelor și derapajelor instituționale; pe fondul dezorientării tot mai accentuate, proiecția conducătorului salvator, capabil să restaureze ordinea (paradoxal, chiar pe aceea republicană, căci toți acești prestigioși oameni politici promiteau restaurarea modelului), transcende precauțiile colective privind inviolabilitatea instituției și a legii, fragilizate oricum, în numele speranței restituirii vechilor garanții prin intervenția în forță a

unui personaj eroic. Atare dinamică a reprezentărilor politice romane vizează un raport mult mai profund pentru o lume construită pe baza negocierilor federale, și anume raportul dintre individual și comunitar, comunitatea însăși (eterogenă etnic încă de la origini) fiind rezultatul unor asocieri și negocieri. Individul își estompează funcția în favoarea clasei sau a comunității care, prin poziția negociată, devine propriul său garant; de fapt, structurile oligarhice sunt cele înverșunate în reprimarea inițiativelor individuale pentru a nu pierde siguranța privilegiilor negociate la nivel de clasă (este preferată o putere distribuită prin negocieri în interiorul clasei unei puteri supraordonate, nenegociabile). Atunci, însă, când organismul instituțional intră în criză (prin pura diversificare și multiplicare a problemelor apărute într-o lume în plină expansiune), apelul la un erou salvator capabil să restabilească ordinea legii și să se retragă apoi devine aproape un tipar politic în lumea romană: astfel de figuri puternice au mediat ritualic trecerea de la regalitate la republică și același tipar este solicitat să asigure ieșirea din criza republicană, numai că figura tutelară care, prin diferite formule de camuflaj (precum triumviratul), accede la putere acum nu va mai elibera poziția centrală ci, dimpotrivă, o va fortifica tot prin recursul la ritualuri de camuflare (ilustrativă fiind, în acest sens, domnia lui Octavian Augustus).

Învestirea realităților politice cu o aură mitico-legendară, alianța dintre politică și religie, sacralizarea gestului politic sunt trăsături mentalitare care își au originea în caracterul contractualist al religiei romane și caracterul ritualist al comportamentului politic și civic (trăsături menționate de către Eugen Cizek, alături antropocentrism, constructivism, pragmatism); dar și acestea sunt înrădăcinate, probabil, în

aceeași construcție federală originară din care a purces lumea romană și prin al cărei mecanism s-a extins ulterior până la dimensiunile sale imperiale. Analizând „mistica șefului” în perioada crizei republicane, Raymond Bloch și Jean Cousin insistă asupra infuziei de religiozitate menite să cimenteze actul politic: „Nici un alt popor n-a cunoscut și n-a trăit o istorie atât de adânc pătrunsă de mituri și de legende cu aură politică; nici unul n-a ținut cu atâta încăpățânare să definească războiul drept un act sacru, pios, drept, necesar. Instituția fețialilor și formula care le precizează rolul îi dau războiului aparența și valoarea unei misiuni. Limba latină – și gândirea romană – leagă de cuvinte ca *gravitas*, *maiestas*, *auctoritas*, *imperium* valori cvasimagice, care exprimă întotdeauna un dinamism în expansiune, pe care ele le aplică senatului, magistraților, poporului, cetății, statului, patriei, numelui roman, zeilor. *Maiestas* a unui popor a fost de la început supremația religioasă a unui trib dominant; ea a fost, după vederile unor juriști ca Proculus, condiția decisivă a tratatelor. *Imperator*-ul a fost definit prin *felicitas*, „norocul” lui, care are darul de a evoca prin sine „crearea” și mărirea, fapt lesne de înțeles ca o supraviețuire confuză a unui sentiment primar în care *imperium* apărea ca „mana” șefului.” (Bloch & Cousin, ibidem: 314)

Potrivit unei tradiții romane, orice lege, adunare publică, desemnare de magistrați sunt însoțite de acte religioase, de unde importanța acordată augurilor, haruspiciilor, pontifilor care controlează viața politică; pragmatici și mistici deopotrivă, romanii erau interesați de predicția viitorului mai mult decât de implorarea unor minuni, respectiv de garantarea actului politic prin acela religios. Așa se face că marilor oameni politici li se confecționează adevărate mitologii: Caesar, de pildă, este